

SZAKÁL GYULA

A társadalmi tőkéről röviden¹

Egy társadalom sikerét, a fiatal generáció karrieresélyét igen nagymértékben alakítja egy adott közösség (nemzet) társadalmi tőkéje. Ezt a napjainkban oly divatos fogalmat sokan és sokféleképpen próbálták meghatározni, mind ez idáig sikertelenül. A terminológiai viták során azonban egy dologban mindenki egyetértett: abban, hogy a társadalmi tőke a 21. század gazdaságának egyre fontosabb erőforrásává válik.

A marketinggel és a vezetéselmélettel foglalkozó közgazdászok sokkal előbb vették észre, mint a szociológusok, hogy a 20. század végéhez közeledve valami megváltozott az emberi kapcsolatokban. Megszületett a „konfetti-társadalom” leírása, amelyben az emberek közötti különbségeket már nem annyira a státus és a pozíció, hanem az *élethelyzet*, az *életút* és az *életstílus* különbözősége határozza meg.² Egyre gyakrabban beszélnek az *összemosódott*, *töredezett* és a *kapcsolt* társadalomról, amelyben a digitalizáció *attitűd* és *kompetencia* alapon kapcsolódnak össze az emberek.³

Francis Fukuyama a nagy visszhangot kiváltott *Bizalom* című könyvében nem kevesebbet állít, mint hogy a társadalmi tőke lesz az az erő (ő ezt némileg beszűkítve a bizalommal azonosította), amely a modern társadalmak sikerét biztosítja. Megítélése szerint a 21. századi társadalmak bizalom nélkül „*sose tudják majd hasznosítani az információs technika hatékonysága kínálta előnyöket*”⁴.

A kérdés ilyenén való tematizálására kétségtelenül új, de a gazdasági folyamatok kulturális „beágyazottságára” már régen felfigyeltek. Egy amerikai kutató, L. J. Haifan az 1940-es években a barátság, a jóakarát és az emberek egymás közötti érzékenységének a fontosságáról beszélt.⁵

De erre a gondolatmenetre fűzhető fel Max Weber „protestáns eti-

1 A tanulmány elkészítését az OKTK A.1847/V/01 sz. kutatása és a Széchenyi Egyetem Kutatási Alapja támogatta.

2 Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*. Osiris, 2000. 60. o.

3 Jonas Ridderstråle – Kjell A. Nordström: *Funkey business*. KJK–Kerszöv, 2001. 115. o.

4 Francis Fukuyama: *Bizalom*. Európa, 1997. 45. o.

5 Bővebben Csath Magdolna: *Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet. Valóság*, 2002/5, 82–91. o.

kája" is. Itt nemcsak a szorgalom (túlmunka) és a takarékoság vállaláserkölcse válásáról van szó, hanem olyan társadalmi erények megerősödéséről, mint a tisztesség, a megbízhatóság, az együttműködési készség és a mások iránti elkötelezettség. Ezeknek az általános erényeknek a puritán kegyelemtani megalapozása új közösségek kialakulását, ezzel végső soron az egyéni képességek sokkal hatékonyabb kibontását szolgálta.

A magyar közgazdászok és szociológusok előszeretettel hivatkoznak Bourdieu-re, Colemanra vagy Granovetterre, miközben teljesen figyelmen kívül hagyják – vagy nem is tudnak róla –, hogy a magyar Láng Lajos már 1881-ben észrevette és leírta azokat a magatartástípusokat, amelyeket a közgazdasági szaknyelv előnyszerző, előny megtartó és hátrányelhárító stratégiaként ír le. Pontosan érzékelté, hogy a modernizáció által megnövekedett kiadásokat a költségek visszafogásával nem lehet kompenzálni. Társadalmi ügyességünk, hatékonyságunk (skyll) révén hozhatjuk magunkat olyan helyzetbe, amivel növelhetjük bevételeinket. Kapcsolataink kiépítése és ápolása, a baráti hálóba való befektetés az egyedüli hatékony magatartás. Alig három évtizeddel később az ugyancsak magyar Leopold Lajos Színlelt kapitalizmus című művében a társadalom mikroszerkezetében „a termelt készletek uralmára” hívja fel a figyelmet. A családban és az emberek együttműködésében megjelenő mentalitás és minőség alapvető fontosságú, ami a társadalom látható egészének a jellegzetességeit és a teljesítményét is meghatározza.⁶ Az emberi kapcsolatokban megjelenő erőforrás – társadalmi tőke – fontosságára már régen felhívták a figyelmet. A folyamatok napjainkban is ugyanazok, csak a kifejezések tűnnek némiképpen archaikusnak.

Teljesen mindegy, hogy a társadalmi tőkét általános értékkel egy közösség kulturális attitűdjeivel hozzák kapcsolatba, vagy pedig az egyén oldaláról, annak kapcsolataival felől közelítik meg, annak erőforrás jellegét senki sem vitatja. A társadalmi tőke az erőforrásoknak a családi (families), baráti (friends) és vállalati (firms) kapcsolatokban rejlő készlete, amelyek személyek közötti viszonyokban öltenek testet. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a tőke birtokában mások erőforrásait képesek vagyunk kisajátítani. Ez lehet egy jól fizető állás, előnyös hitel vagy extraprofitot hozó gazdasági információ. A társadalmi tőke egyes elemei, mint pl. a bizalom, bizonyos szituációban megjelenhetnek önálló erőforrásként is, de egy nagyobb értékhaló részeként is. A jóakarát, a tisztesség, a segítségnyújtás, a kölcsönös bizalom és az érre épülő közösségi identitás nélkül működésképtelen lenne. A társadalmi tőke leírása nem könnyű feladat, de abban mindenki egyetért, hogy akkor jön létre, amikor olyan módon változnak meg az emberi kapcsolatok, hogy ezáltal az egyének és a közösségek ereje megnö-

⁶ Bővebben Szakál Gyula: Vállalkozó győri polgárok. L'Harmattan, 2002. 52. o.

vekszik.⁷ Robert Putnam a társadalmi tőke négy legfontosabb összetevőjének a szoros társadalmi hálót (1), a civil szerveződések erősségét (2), a közösségi (helyi) azonosságtudat és szolidaritás erősségét (3) és a bizalmat, a támogatást (4) tekinti. Ehhez azonban szükség van a közösség vagy a folyamatok zártságára, stabilitására, ideológiára és még számos kiegészítő feltételre.⁸ Bármely oldalról közelítünk is a kérdéshez, az mindenképpen igaz, hogy az emberi kapcsolatokban rejlő erőforrás nagyon könnyen és gyorsan pénzre, vagy abban kifejezhető előnyökre váltható. A keletkezés, működés és az elmúlás folyamata eléggé specifikus, hiszen egy ország társadalmi tőkéje senkinek sem a tulajdona, hanem annak a társadalmi szerkezetnek a sajátja, amelybe az egyén beágyazódik. A tárgyi tőkébe való befektetés azért nem szuboptimális, mert a befektetők optimális körülmények között hozzájuthatnak a befektetés hasznához. Ezzel ellentétben a társadalmi tőke egyrészt közjószág jellegű, amihez bárki hozzáférhet, akár passzívan is élvezheti annak minden áldását, másrészt ez az erőforrás-potenciál személyekben, közösségekben is feldúsulhat, kirekesztve onnét másokat.

A vizsgálódás körét és a megközelítési szempontokat alaposan kibővítette G. Hofstede holland kutató, aki 1967 és 1973 között negyven országot összehasonlítva igyekezett meghatározni a nemzeti kultúrák sajátosságát. Az országok vizsgálatának szempontjai a siker és a sikertelenség köre szerveződtek, így óhatatlanul érintették a társadalmi tőke területét is, noha ezt a kifejezést a szerző nemigen használta. (Táblázatai a függelékben.) Megállapításait öt összetevőre redukálta, amivel kiválóan modellezhető a siker is nemzeti szinten és jól összehasonlítható a különböző országok. A hatalomtól valló távolság mértéke (1), a bizonytalanságkerülés és a kockázatvállalás mértéke (2), az individualista szemlélet kontra kockázatvállalás mértéke (3), a férfias versus nőies értékrend (4), valamint az időhöz való viszony (5) lényegében a társadalmi tőke egy-egy komponensét és működési irányát jelöli ki.

Mit is jelentenek ezek a tulajdonságok? Ha egy társadalomban nagy a különbség a politikai és gazdasági elit valamint az átlagpolgárok között, ez a helyzet a társadalmi tőkét erősen gyengíti. A hatalmon lévők nem kíváncsiak az állampolgárok véleményére, viselt dolgaik megítélése és különösképpen a következményei sokkal in-

⁷ A kutatók mindegyike egyetért abban, hogy a közösség egészének a hatékonyságnövekedése felől kell megvizsgálni a kérdést. Így egy bünszövetkezet tagjai egymás iránti bizalma, korrektsége és segítségnyújtása nem tartozik a társadalmi tőke körébe. Ugyancsak nem sorolható ide a járadékvadász magatartás (rent seeking) kialakulását elősegítő erőforrás koncentráció megjelenése sem. Járadékvadászaton azt a magatartást értik, amikor egy lobbiszerűen állami segítséggel mesterségesen korlátozza a kínálati piacot. E jogi eszközökkel teremtett hiány az árakat a közgazdaságilag optimális szint fölé emeli, ami a kivételes helyzetben lévőket extra jövedelemhez juttatja. A csoport által birtokolt jövedelem azonban a társadalom egésze szempontjából egyértelműen veszteséget jelent. Ezt a szakirodalom holtteher-veszteségnek hívja.

⁸ James S. Coleman: Társadalmi tőke. Idézi: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági elit szociológiája. AULA, 1994. 99–127. o.

kább politikai ellenfeleik erejétől függnnek, mintsem a jogtól. A nagy hatalmi távolság minden esetben az anyagi erőforrások egyenlőtlen elosztásával is jár (GINI index). Az elit többletjogai és hivalkodó anyagi helyzete növelik a korrupciót, a bűnözést és egyéb deviáns cselekvéseket, tehát gyengítik a társadalmi tőkét. Különösen akkor válik igazán veszélyessé ez az állapot, amikor a lehetőségek hiánya és ezáltal a szerepek hosszú időre, nemritkán több generációra meghatározottak. Ha az emberek látják – mert ez a tapasztalatuk –, hogy nem-hogy nekik, de még a gyerekeiknek sem lesz jobb az életük, akkor az irigység akár még gyűlölet formájában is megjelenhet. Amennyiben a self-made man szerepe nem válik „tömegélménnyé”, akkor a „dögöljön meg a szomszéd tehene is” mentalitás komoly fékezőerőt jelent a társadalom egésze számára. A szülők, nagyszülők élményei annyira erősek, hogy a kelet-európai társadalmaknak ez a vonása még a legnagyobb váltások után is megmaradni látszik, noha éppen elemzéseink világítanak rá, hogy a fiatal generáció optimizmusa igen erős.⁹

A második jellegzetesség, a kockázatvállalás mértéke ugyancsak kapcsolatban áll a hatalomtól való távolság arányával. Azokban a közösségekben (nemzetek), ahol történelmileg nagy a hatalomtól való távolság, ott az emberek többsége igyekszik elkerülni a döntéseket és az azokkal járó kockázatot. Vizsgálatainkból is kitűnik, hogy amíg a rendszerváltó elitek legfiatalabb képviselői is igen gyorsan megtanulták a régi szerepkészlet szinte minden elemét, addig a politikával egyáltalán nem foglalkozó társaik a társadalmat egészen máshogy kezelik el. Megítélésük szerint a stabil munkahely, a biztonság és az önmagáért való kemény munka nem dicsőség. Az idősebb korosztályokra jellemző extenzív munkakultusz (főállás, másodállás, ügyeskedés) rájuk már nem jellemző. Pontosán látták ugyanis, hogy ezzel a módszerrel szüleik csak igen lassan jutottak előre. (A Trabanttól verítékes út vezetett a Ladáig vagy egy 10–15 éves nyugati kocsiig.) Csak egy munkahely legyen, de a munkát fizessék meg. Ha valami jobb adódik, akkor rögtön távozni kell. Kívánságaik már nem a vágyak világába tartoznak, hiszen egy kezdő menedzser és informatikus fizetése megalapozza stabil világképüket.

Az individualista értékrendet a teljesítményorientáltság, az intézményektől és a közösségi értékektől való függetlenség jellemzi. A hangsúly mindig az egyéni kezdeményezésen és a teljesítményen van. Alapértékei igen hasonlítanak a férfias kultúra jellemzőihez. A férfias társadalomban az erő, a teljesítmény, a pénz és az ambíció a legfontosabb értékek.

Figyelmet érdemel még egy társadalom időszemlélete is. A hosszú távon gondolkodó kultúrák a pillanatnyi egyéni érdekek helyett a közösség hosszú távú igényeit veszik figyelembe. Fontos számukra az oktatás, a kultúra és az egészségi állapot javítása. A rövid távon gon-

⁹ Lásd: Hámosi Balázs: Érzelemgazdaságtan. Kossuth, 1998. 53. o. Továbbá Böhm Antal – Ferenczi Zoltán – Szakál Gyula: A Széchenyi István Főiskola hallgatóinak véleménye Győrről és önmagukról. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2000.

dolkodó nemzetek számára az egészség feláldozható a pillanatnyi siker eléréseért. Ismeretigényüket a rövid idő alatt elsajátítható gyakorlatiasság és a gyorsan eladható tudás jellemzi.

A fiatalok kapcsolata a magyar társadalmi tőkével

A társadalmi tőke legáltalánosabb bázisát az a családi és baráti háló képezi, amelyekkel a hallgatók naponta kapcsolatban vannak. A korábbi évek kutatásai jelzik, hogy a barátok száma a kilencvenes években jelentősen csökkent. A vizsgálat során megállapították, hogy a megkérdezettek 1993-ban még 7,1, 1997-ben már csak 4,5 barátot említettek meg.¹⁰ Saját vizsgálatunkban a család által birtokolt baráti háló nagyságát mértük fel. Az arányok jelentős csökkenéséről szólnak. Mindössze 3,8 személyt jelöltek meg, akikkel a család rendszeresen összejár. Úgy tűnik, a közgazdászhallgatók családjai kapcsolatszegények (2,7), míg a munkanélküliek és szüleik ápolják a legintenzívebb (5,1) kapcsolatokat. Természetesen még ez a szám is igencsak szegény hálót takar. Nehezen alkalmazható a magyar viszonyokra Granovetter felvetése a „gyenge” és „erős” kötésekről.¹¹ Az elmúlt másfél évtizedben ugyanis alaposan megváltozott a családok kapcsolatrendszere.

Családja hány személlyel szokott rendszeresen összejönni?

	Köz- gazdász	Tanító- képzős	Jogász	Agrár	Mérnök	Munka- nélküli	Átlag
Rokon	5,8	10,9	10,7	10,9	11,0	8,9	10,3
Szomszéd	2,3	2,1	3,1	2,5	2,8	3,6	2,7
Munkatárs	3,0	4,2	4,1	3,9	2,9	4,3	3,7
Egyéb	2,8	6,8	6,8	2,7	4,0	7,4	5,0

A közös „brigádvacsorák”, a közös „névnap-ünneplések” alaposan visszaszorultak. Korábban ebből a tágabb körből családi barátságok alakultak ki. Ma átlagosan 3,7 emberrel találkoznak rendszeresen a fiatalok családjai. A legnagyobb számot a munkanélküliek esetében találtuk, de még az sem érte el az 5 főt. Bátran állíthatjuk tehát, hogy napjainkban a magyar családok igen kapcsolatszegény környezetben élnek. Ez vonatkozik még a családi kapcsolatokra is. Mivel személyekre kérdeztünk rá, így az átlagos 10,3-as szám 2–3 családot takar. A szülők és gyermekeik között még igen, de a testvérek között már nem túl nagy a rendszeres kapcsolattartás. A legrosszabb helyzetben a szomszédsági kapcsolatok vannak. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert egy korábbi vizsgálatból tudjuk, hogy hallgatóink közel fele falusi, kisvárosi térségből származik, ahol még áttekinthetőbbek a vi-

10 Albert Fruzsina – Dávid Beáta (1998): A barátokról. Társadalmi Riport, 257. o.

11 Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest, Gondolat.

szonyok. Az „egyik” kategóriába az egykori munkatársak, szomszédok, iskolatársak kerültek. A válaszadók mindössze 1–2 százaléka jelölte meg, hogy több-kevesebb rendszerességgel 30–40 emberrel tartják a kapcsolatot. Kérdésünk nem a kapcsolattartásra irányult, így nem tudjuk, hogy ez a nagyon szűk létszámú baráti kör mennyire erős kötésű. Azt kérdeztük: támaszkodhatnak-e rájuk, ha bajba kerülnek. A témával foglalkozó szakemberek megállapításai szerint az erős kötések inkább a státusfejlesztés, a gyenge kötések pedig a státusgyarapítás folyamataival kapcsolatosak. Esetünkben azért találtunk el-
lentmondást, mert hallgatóinknak még 10 százaléka sem értékelte magát a felső és a felső középosztályba tartozónak. Többségüknek tehát a státusgyarapítással kellene törődnie. A gyenge kötések használata különösen akkor hatékony, ha az apa foglalkozási státusa alacsony. Esetünkben a diplomás apák aránya alig haladta meg a 30 százalékot, ami ugyancsak igényelné a gyenge kötések kiépítését. A szakemberek még vitatkoznak a kötéstípusok valódi hatékonyságáról, de az mindenképpen bizonyítható, hogy a kapcsolatgyenge (mindkét típus hiányzik) családok esélyei napjaink átalakuló piacgazdasági viszonyai között igen gyengék. A helyzet paradoxona abban áll, hogy amíg az átalakulás nehézségei miatt lenne szükség a kapcsolatok mind nagyobb számú kiépítésére, addig maga az átalakulás folyamata rombolja leginkább az emberi kötelékeket. Albert Fruzsina és Dávid Beáta már idézett tanulmányában a kapcsolatszegény (semmi támogatást nem ad és nem is kap) háztartások számában 1993 és 1997 között közel 10 százalékos (25%-ról 33%-ra) emelkedést tapasztalt, míg a kapcsolatgazdag (támogatást ad és kap) családok aránya 55 százalékról 34 százalékra esett vissza.¹² Különösen rossz helyzetben vannak az alacsony iskolai végzettségűek, az idősek és a munkanélküliek. A helyzet paradoxonát az jelzi, hogy ezeknek a csoportoknak lenne a legnagyobb szükségük a kapcsolatokból meríthető segítségre.

A kapcsolatháló egyetlen megbízható elemének a családot tekinthetjük. A hasonló témával foglalkozó kutatások mindegyike megerősítette a családi-rokoni kötelékek fontosságát Magyarországon. Az Angelusz–Tardos szerzőpáros egy másik tanulmányában a barátok számának csökkenésével a család szerepének a felértékelődését jelezte.¹³ A munkahelyek megtartása az új vállalkozások megindítása és az anyagi javakért való küzdelem a család fontosságát értékelte fel.

Saját kutatásaink során a karrieresélyeket a társadalmi tőke nagyságának a szemszögéből vizsgáltuk. A magyarországi ún. „fordított kétharmados” társadalomban, ahol a tehetség és a szorgalom, a tenniakarás eloszlása korántsem harmonizál az anyagi javak szétterülésével, ott ezt a történelmileg kondicionált kedvezőtlen helyzetet a nagy társadalmi tőke tudná csak javítani. Némileg szűkítetten első-

¹² Albert Fruzsina – Dávid Beáta im. 262. p.

¹³ Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Társadalmi Riport, 1998, 241.o.

sorban a bizalomra és a segítőkészre koncentráltunk, amiket viszont már több oldalról közelítettünk meg.

Kiben bízna és milyen mértékben?
(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Apa	9,59	8,90
Anya	9,47	8,26
Testvér	8,86	8,01
Barát	8,54	8,07(!)
Nagynéni/bácsi)	6,73	6,41(!)
Unokatestvér	6,71	6,66
Iskolatárs	6,61	6,40
Igazságszolgáltatás	5,18	3,86
Egyházak	4,79	3,49
Rendőrség	4,78	3,66
Szomszédok	4,75	5,05
Segítő egyesület	4,48	3,44
Szakszervezet	3,95	2,58
Politikai szervezet	3,12	1,95

Az eddig is ismert volt, hogy a magyar bizalmi erőforrás csak a szűk család keretei között működik. Az apa és az anya vezető szerepe kiemelkedő. Minimálisan ugyan, de az apa bizalmi pontszámai magasabb értéket mutatnak. A különbség a mérlegelés hibahatáraiból és a kérdés általános jellegéből egyaránt adódhat. Az apai bizalom ereje a stabilitás patriarchális jellegéből eredően is különbözhet. A számok egyértelműen jelzik a magyar társadalom bizalmi tőkéjének kiterjedését, illetve tagolódását. Az első és legfontosabb bizalmi kör (tőkenagyság) a szűk családra (szülők, testvérek) koncentrálódik. Szükséges kiemelni, hogy a barátok értékelése igen megközelíti a szűk családit, sőt a munkanélküliek esetében minimális mértékben ugyan, de megelőzte a testvérekét. A korábbi adatokkal összevetve (a barátok kis száma) a valóban szűk, de stabil baráti kör inkább emocionális alapon szerveződik, és az erős kötések kategóriájába tartozik. Az első bizalmi kört alapos leszakadással a kiterjedt család (nagynéni/bácsi, unokatestvérek) és a jelenlegi vagy egykori iskolatársak jelentik. A kiterjedt család erejének gyengülését jelzik, hogy az iskolatársak szerepe a bizalmi erőforrások áramoltatásában azonos a tágabb családdal.

A személyes kapcsolatokat nélkülöző intézmények bizalmi megítélése alaposan leszakadva képes követni az első két csoportot. A szomszédok is ebbe a körbe tartoznak, annak ellenére, hogy ez a kategória közvetlen, interperszonális jellegéből adódóan jobb megítélést érdemelne. A baráti kapcsolatok létszáma azonban már jelezte, hogy Magyarországon ez a viszonyrendszer sem működik igazán.

A hallgatók és a pillanatnyilag nehéz helyzetben lévők értékelésében lényeges különbségek találhatók. Elsőként kell megemlíteni a munkanélküliek erősebb bizalmatlanságát a társadalom egészével szemben. A két csoport életkorában számottevő különbséget nem találtunk és a társadalmi helyzetük is igen hasonló volt. Elgondolkodtató viszont, hogy az a pár éves élettapasztalat, amit nem az iskolában szereztek meg, ilyen módon is megjelenik. Az általános pesszimizmus mellett három esetben találtunk lényegesnek mondható különbséget. A munkanélküliek bizalma édesanyjukban némileg megingani látszik. A többi kategóriát vizsgálva egy kézenfekvő magyarázat adódik: a munkanélküliségért (szakmaválasztás) talán az édesanyját hibáztatják. Segítséget is kevésbé tudnak otthonról kapni. Erre utal, hogy a barátok bizalmi megítélése a testvérekével egyenlő mértékű és a szomszédokkal való kapcsolat is kedvezőbb. A hivatalos segítő szervezetek (egyesületek, szakszervezetek) megítélése volt a legrosszabb. Őket már csak a politikai szervezetek tudták alulmúlni, a bizalom hiányát tekintve.

Az intézményekhez való viszony (ehhez kapcsolva a családot is) egy alapvetően bizalomhiányos társadalmat jelez. A társadalom egészét reprezentáló intézmények bizalmi foka egy tízfokozatú skálán a hallgatóknál 4,38, a munkanélkülieknél pedig 3,16 volt. Az ellensúlyozó szűk család szerepe is egyre zsugorodik. A munkanélküliek körében a barátok már a testvérekkel azonos bizalmi kategóriába kerültek.

Az intézményi kereteket szeretnénk volna átlépni a társadalmat reprezentáló személyes kapcsolatok irányába. A kutatás során olyan személyeket kerestünk, akiknek a hivatásuk gyakorlásához elengedhetetlen a bizalom. Emberekkel kerülnek kapcsolatba, informálnak, emberi sorsok fölött döntenek, etikai normákat közvetítenek és minden esetben a társadalom intézményeit képviselik.

Kiben bízik, milyen mértékben?

(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Orvos	7,21	6,94
Tanár	6,72	5,64
Bíró, ügyész	5,59	4,37
Pap, lelkész	5,19	3,79
Újságíró	3,45	2,90
Politikus	2,66	2,10

A rokoni és baráti kapcsolatokat nélkülöző felsorolás a társadalom gyenge közepes bizalmi indexét jelzi. A munkanélküliek pesszimizmusa itt is jól érezhető. Különösen a politikusok és az újságírók megítélése nagyon rossz. Az orvosok és a tanárok kivételével az alapve-

tően bizalmi elven működő szervezetek képviselőiről való vélemény mindkét csoportnál igen kritikus, különösen a munkanélküli fiatalok véleménye szigorú. Ők élettapasztalataik szinte egészét a rendszer-váltás utáni viszonyokból merítették. Értékítéletüket nem lehet a régi beállítódás számlájára írni.

A papok és lelkészek megítélését és az egyházakhoz való viszony egészét a kutatás során nem vallási kérdésként kezeltük, hanem a magyar társadalmi tőkéről szerettünk volna képet kapni.

Melyik állítással tudná magát a legjobban jellemezni?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Vallásos vagyok az egyházam tanítása szerint, rendszeresen részt veszek az istentiszteleteken	11,7	8,6
Vallásos vagyok az egyházam tanítása szerint, de ritkán veszek részt az istentiszteleteken	27,5	24,7
Nem tudom, hogy vallásos vagyok vagy sem	4,4	6,2
Nem vagyok vallásos, mert tudományos meggyőződéssel ellentétes	12,0	21,0
Vallásos vagyok a saját meggyőződésem szerint	39,0	34,6
Egyéb és pedig...	5,5	4,9

A vélemények egyértelműen alátámasztják azt a tapasztalati tény, ami a közösségek, így a vallási közösségek hiányát jelzi. A bizalmi tőke megteremtésében és társadalmi szinten való megjelenítésében az egyházaknak komoly szerepük van. Magyarországon az individualizmus még a vallási élet területén is megjelenik, hiszen a többség egyéni módon közeledik a hithez, a másik legszámosabb csoport pedig csak ritkán látogatja a vallásos szertartásokat.

A vallásos értékek hatékonysága pedig nem annyira az egyház intézményrendszerétől, hanem a vallási közösségtől függ. A vallási parancsok mindegyike egymás segítségét, a szeretett erejét hirdeti. Az egyházak működése igen hatékonyan képes segíteni a társadalmi tőke megteremtését és szinten tartását. Az eddigi vizsgálatok szerint a magyar társadalom működése ezen a területen is komoly gondokkal terhelt. A mindennapi szabálytisztelet során elsősorban azoknak az intézményeknek a parancsait tartják be, amelyek szankcionálni tudnak. Ebbe a körbe tartoznak még a baráti kör elvárásai is, amelyek szeretetmegvonással és a segítségnyújtás megtagadásával ugyancsak tudnak büntetni. A tágabb emberi közösség és az egyházak, amelyek ritkábban tudnak szankcionálni, és inkább a pozitív emberi magatartásokat kellene, hogy megerősítsék, már kevésbé fontosak.

TANULMÁNYOK

Milyen szabályokat szokott betartani a mindennapi élet során?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Állami törvények	8,36	8,09
Családi elvárások	7,92	7,56
Munkahelyi elvárások	7,70	7,71
Barátok elvárásai	7,46	7,30
Tágabb emberi közösség	6,32	5,71
Vallási törvények	5,17	4,16

A munkanélküliek szabálytisztelete itt is gyengébb, ami különösen a jogilag büntetni képtelen közösségek irányában érezhető.

A szabálytisztelet a tradíciókkal hozható kapcsolatba, még a nyers számok szintjén is. A hagyományokat hordozó intézmények – ha minimálisan is – a munkanélküliek számára nagyobb jelentőséggel rendelkeztek.

Melyik tradíciókat tartja saját maga számára a legfontosabbnak?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Családi	8,77	8,84
Nemzeti	6,76	6,81
Helyi (város, falu)	5,71	6,04
Vallási	5,23	4,19

A nemzeti tradíciók nyilván a médiák által közvetített ünnepekben nyilvánulnak meg, míg a családi hagyományok mindenki által átélhető közösségi találkozásokon, ünnepléseken. A vallási tradíciók fontossága itt is a legutolsó, annak ellenére, hogy a családi jelleggel is rendelkező ünnepek (karácsony, húsvét) magasabb helyre is esélyt jelentettek volna.

A segítségkérés és -adás mint a társadalmi tőke legfontosabb jelzője

A bizalom mellett a segítség nyújtása és kapása a társadalmi tőke másik legfontosabb összetevője. A két fogalom szétválasztása didaktikus. Ha valaki bajba kerül, akkor akitől elsőként kér segítséget, annak a bizalmi indexe a legnagyobb, hiszen innen remél biztos támogatást.

Ha bajba kerülne, kitől kérne elsőként segítséget?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Szülők	86,6	83,3
Testvérek	36,6	23,2
Rokonok	2,9	4,6
Barátok	16,6	16,2
Segítő szervezetek	0,5	2,6

A segítségkérés a szűk családra korlátozódik és ott is elsősorban a szülőkre. Ebben az esetben valódi altruizmusról van szó, hiszen a szülő nem a jövőbeli ellenszolgáltatás mérlegelése után dönt. A testvérek segítségnyújtó szerepe már lényegesen kisebb. Itt nyilvánvalóan reciprok altruizmusról van szó, ami eleve beszámítja a viszontsegítséget, noha a szülők minden gyereküket valódi altruizmusra nevelik. Az önálló családalapítás egy forráshiányos társadalomban eleve leszűkíti a lehetőségeket. Erre utal a munkanélküliek visszafogottabb segítségkérési hajlandósága. Ha viszont a szülők nem képesek segíteni, akkor a testvér szerepe lesz a legfontosabb. A tágabb család (rokonok) azonban egészen kívül esnek az anyagi erőforrások és a hasonló jellegű szívességek áramlási körén.¹⁴ A reciprok altruizmus azonban a mai magyar tágasabban vett családokban igen pengeélen tancol. A „ma te segítesz nekem, holnap én neked” elve az önző altruizmus¹⁵ számításának engedelmeskedik, még akkor is, ha erről szó sincs. A Lengyel György által leírt és Utasi Ágnes által is megerősített modell, miszerint a rokonsági körben egymásnak nyújtott segítséget a következő generáció is „visszaigényelheti”, csak igen szűk körben működik.¹⁶ Erre utal, hogy mind a hallgatók, mind a munkanélküliek elsőként alig, de még másodikként sem szívesen kérnek segítséget nagybátyáiktól, unokatestvéreiktől. A legfontosabb első segítségkérést tekintve pedig a barátok rendkívül nagy mértékben előzik meg a rokonságot. Ez a terület még további vizsgálatokat igényelne, de feltételezhetjük, hogy a magyar társadalomban meglévő önző altruizmus kiszorul a baráti kapcsolatokról. A baráti kapcsolatok azonban erőteljesen instrumentálódnak. Más kutatások is erre utalnak. Utasi Ágnes egy, a személyes kapcsolatok nemzeti sajátosságait vizsgáló tanulmányában idéz egy nemzetközi összehasonlítást, mely szerint a magyar társadalomban alakulnak legnehezebben az emocionális ba-

14 Kérdésünket általános formában tettük fel, de elsőként mindenki a pénzre, álláshoz jutásra gondolt. Egy általánosan forráshiányos, de igen határozottan gazdaságelvű társadalomban minden kapcsolat pénzben fejeződik ki. Más kutatások bizonyították, hogy a tágabb családi kapcsolatokban csökken az emóció szerepe és igen erőteljes az instrumentális motiváció.

15 Egyes szakemberek azt a segítségnyújtást nevezik önző altruizmusnak, ami eleve piaci alapon kalkulálja be a viszontsegítséget.

16 Utasi Ágnes: A társadalmi interpretáció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. Századvég, 2002. 2. sz. 7. o.

TANULMÁNYOK

ráti kapcsolatok.¹⁷ A fiatalok (18–24 évesek) korosztályában még drámaian romlanak a követelmények.

Az emocionális baráttal rendelkezők korcsoportonkénti aránya a vizsgált országokban

Korcsoportok	AUS	NSZK	GB	USA	A	H	I
18–24 évesek	71,6	68,3	60,3	74,3	55,7	65,0	74,3
25–34 évesek	58,9	59,7	53,0	64,9	47,5	37,0	70,4
35–44 évesek	55,5	47,3	51,4	67,4	44,5	28,6	55,0
45–54 évesek	55,9	37,3	41,8	54,3	29,5	25,0	46,3
55–64 évesek	48,3	30,5	31,1	49,4	22,0	14,1	40,9
65 évesek	31,7	26,4	29,8	41,4	19,4	12,6	33,3
Együtt	54,4	45,1	46,6	58,4	34,9	30,3	55,1
Egyenlőtlenségi mutató a szélső korcsoportok között	2,3	2,6	2,0	1,8	2,9	5,2	2,2

A segítségadás tekintetében legrosszabb helyzetben éppen a segítségnyújtásra létrehozott szervezetek megítélése volt. A kritikát és a negatív képet nyilván torzíthatja, hogy a kérdést túl általánosan tettük fel. Sem a segítség formáját, sem pedig a szervezetek körét nem határoztuk meg. Vannak olyan adatok, amelyek az egyházak segítségnyújtásáról kedvezően vélekednek. Kopp Mária és Skrabinski Árpád egyik tanulmányában úgy értékelik, hogy 1988 és 1995 között a társadalmi támogatás mértéke jelentősen csökkent.¹⁸ A kérdéseket és a felvétel célját nem ismerjük, de a szerzők úgy értékelték, hogy az 1988-at követő hét év során a munkatársaktól várható segítség mértéke 60 százalékkal, a tágabb családtól remélt támogatás pedig 25 százalékkal csökkent. 1995-től azonban javulásról tudósítanak az általuk idézett adatok. Eszerint a jelzett évben a megkérdezetteknek már 22,6 százaléka vélte úgy, hogy nehéz élethelyzetében valamelyik egyháztól segítségre számíthat. Feltehetően a válaszadók itt valamilyen anyagi jellegű (étel, ruha) segítségre gondoltak, mert a segítségkérést tágabban értelmező felvételek rosszabb helyzetről tudósítanak. Utasi Ágnes – igaz, jóval korábbi – adatai szerint családi konfliktus esetén a házasságok mindössze 0,3 százaléka várhatott lelkeszi segítséget.¹⁹ Az adatokhoz nem szabad ragaszkodni, de jelzi, hogy Európában Kelet felé haladva egyre többen érzik a lelki támasz segítségének a hiányát. A gondok megosztása még ennek a nagyon szűk családnak a csökkenő szerepét jelzi.

¹⁷ Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. Id.: Utasi Ágnes (szerk.): Társas kapcsolatok. Gondolat, 1991. 184. o.

¹⁸ Kopp Mária – Skrabinski Árpád: A magyarság társadalmi és erkölcsi tőkije. Valóság, 2002/6. 17–18. o.

¹⁹ Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. 177. o. Itt egy régi (1984) adatról van szó, ami mára elavult.

Kivel tudja biztosan megosztani a gondjait?

	Hallgatók	Munkanélküliek
Apa	71,1	66,2
Anya	88,3	78,9
Testvérek	80,7	82,1
Barátok	90,3	84,7
Hagyományos vallási közösség	12,6	8,2
Újonnan alakult vallási közösség	1,9	5,3

A kapott eredményeket nyilván torzítja, hogy mind a hallgatók, mind pedig a munkanélküliek problémáinak többsége speciális jellegű, amelyeknek a megoldásában a család nem tud minden esetben segíteni. Erre utal a barátok kiemelkedő szerepe a fiatalok mindkét csoportjánál. Itt a gondok megbeszéléséről, érzelmi támogatásról van szó elsősorban. Ezért meglepő, hogy a hallgatók 20 százaléka, a munkanélküliek közel 25 százaléka még a szűk családjával sem tudja megbeszélni a gondjait. A barátok bevonása javítja ugyan az arányokat, de csak szolid mértékben. A társadalom intézményei közül az egyházak feladata (legfőbb) a lelki gondozás. A kérdésfeltevésünk nem kizárólagos volt, tehát nem a családot és barátokat állítottuk szembe az egyházakkal, hanem mindegyikre lehetett igennel és nemmel válaszolni. A számok önmagukban egyáltalán nem tekinthetők rossznak, hiszen az egyház most tanulja a maga új szerepkörét. Ha viszont összevetjük a magukat gyakorló vallásosnak tekintők arányával, akkor nagyobb számokat kapunk. A válaszok eltérésének a mértéke nem akkora, amiből karakteres véleményt vonhatnánk le, de jelzik azt az egyébként természetes állapotot, ami a vallási közösségek erősebb hatását jelzik az egyház infrastruktúrájánál. A munkanélküliek esetében a hagyományos és az újonnan alakult vallási közösség közötti kontraszt érzékelhető.

Kutatásunk nem a barátságokra irányult, hanem a karrierstratégiákat és az ezeket befolyásoló társadalmi tőkét vizsgáltuk. Ennek kapcsán elemeztük a bizalmi tőkét, az instrumentális és emocionális segítség áramlását. Ez igen nagy mértékben alakítja az emberek elfogadottság-érzését, „szubjektív életminőségét”, egyszerűbben fogalmazva boldogságérzését. A magyar társadalomban – mint már említettük – két hatalmas erő feszül egymásnak. A fizikai és a társadalmi tőkében egyaránt forráshiányos társadalom igen erősen motivált az anyagi gyarapodásra. A társadalmi tőke alacsony voltát jelzi, hogy a nagyfokú teljesítményigény, amit a határozott gazdaságelvű társadalom igen erőteljes mintaként közvetít, önmaga ellen fordul. A bizalom hiánya, úgy tűnik, hatalmas. A források hiánya miatt csak kevesek jutnak az igazi siker birtokába. Éppen ezért félnek a vesztesek bosszújától. Ugyanakkor jellemző a vesztesekkel szemben megnyilvánuló kárörvendés és indulatos magatartás. A vesztesek – ha lehet – még

jobban félnek és agressziójukat önmaguk vagy szűkebb környezetük ellen fordítják. Így azt az amúgy is gyenge társadalmi tőkét rombolják, ami lelkiileg és fizikai erőforrásokkal is segítené őket.²⁰

Fukuyama szerint azokban a társadalmakban, ahol kicsi a társadalmi tőke, erősek a családok (Kína). A bizalom, ami a gazdaság működésének egyik fő erőforrása, a családokon belül marad. A családok éppen ezért erősek és kiterjedtek. A nagybácsik, unokatestvérek hálózatára épülő iparágak (konfekció, éttermek) kiválóan működnek, de a családi vállalkozás – a többgenerációs tőkefelhalmozás során – nem tud hatalmas részvénytársasággá válni. A magas társadalmi tőkével (bizalmi szinttel) rendelkező társadalmakban nincsen szükség a kiterjedt családoknak erre a támogató erejére, ezért kicsik és a családi vállalkozások gyorsan növekednek nagy üzemekké.

Magyarország ebből a szempontból rendhagyóan viselkedik. Az alacsony társadalmi tőkéhez – bizalomszint, segítség kapása és nyújtása – alacsony familiáris bizalomszint társul. A szülőkkel és a testvérekkel be is zárul a család. A barátok az anyagi és az emocionális javak áramoltatásában alaposan megelőzik a rokonokat, sőt nem egy esetben a testvéreket is. A szomszédok és a társadalom intézményei szinte kiesnek a bizalmi javak áramlásából.

A támogatási hajlandóság is pontos „reciprok” képet mutat.

Kit támogatna?
(1 legkevésbé – 10 leginkább)

	Hallgatók	Munkanélküliek
Szülő	9,83	9,78
Testvér	9,62	9,39
Barát	9,13	8,96
Rokon	8,13	7,78
Csoporttárs	7,21	7,24
Ismerős	7,09	6,75
Szomszéd	6,56	5,62

A támogatás sorrendje pontosan megegyezik, a mérték azonban a munkanélküliek esetében sokkal kevesebb. A támogatás is a szűk családba szorul. A barátok alaposan megelőzik a rokonokat, akik a munkanélküliek értékeiben a csoporttársakkal versengenek.

A társadalmi integráció alapját a családok és a baráti kapcsolatok jelentik. Az emberek kapcsolatának alapjait az anyagi javak, az emberek és a szimbolikus erőforrások sokoldalú áramoltatása jelenti. A mikroközösségek létrehozása, a családi és baráti kapcsolatok jó működése, amelyekben egyszerre jelenik meg az instrumentális és az érzelmi támogatás, nem képzelhető el racionális befektetési döntések

²⁰ Modellverseny – versenymodell. Beszélgetés Fülöp Mária politológussal. Kritika 2002. november, 13–15. o.

által. A fizikai tőkébe való beruházás mindig engedelmeskedik az ésszerű kalkulációnál. Elmondható ugyanez az emberi tőke (iskolázottság, kultúra, szakértelem) esetében is. A társadalmi tőke csak részben engedelmeskedik ennek a szabálynak. Aki társadalmi erőforrásokhoz kíván hozzájutni, annak alkalmazkodnia kell a kisebb és tágabb közösség értékeihez, normáihoz és többé-kevésbé jól kalkulálható szabályaihoz. A hűség, a megbízhatóság, a segítségnyújtás, az új közösségek létrehozása kétségtelenül fontos normák, de a társadalmi tapasztalat ezeket is felülmúlja. A társadalmi tőkét működtető értékek érvényességét a mindennapok tapasztalata alakítja. Csak azok a közösségek működhetnek csak, ahol a pozitív visszajelzéseket mindenki megtapasztalhatja.

A magyar társadalmi tőke igen sajátosan működik. A nemzetközi összehasonlítások romló tendenciáról tudósítanak.²¹ Különösen a társadalmi kohézió és a felelősség terén aggasztóak a mutatók. Az összehasonlításokkal azonban vigyázni kell. Mert kétségtelenül igaz, hogy a társadalmi kohézió és a versenyképesség között nagy az összefüggés, de hazánk erre alaposan rácsófol. A több tucat országot összehasonlítva kiderült, hogy a kohéziós lista utolsó harmadában helyet foglaló Magyarország a versenyképességi lista középmezőnyében található. Az erős teljesítményorientáció magyarázatot adhat erre, de az okok igen sokrétűek. A távol-keleti sikerországok, vagy éppen a finnek esete figyelmeztet arra, hogy a nemzeti kultúra egészéből a társadalmi tőke egy-egy eleme nem ragadható ki. A bizalom szintje valóban alacsony Magyarországon, de a nagy motivációs szint és a félelem alacsony foka reményt biztosíthatnak a jövőre. A baráti kapcsolatok jövőbeni formálódása, a kis regionális közösségek (faluk, városok) felépítése komolyan képes alakítani szubjektív életminőségüket, vagyis boldogságérzetünket, ami építőköve lehet formálódó társadalmi tőkénknél. Ez viszont egy hosszú tanulási folyamat, amelynek során a magyar eliteknek nem annyira egymást, sokkal inkább a társadalom rezdüléseit, annak mikroszféráit kell figyelnie.

21 Csath Magdolna: Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet. Valóság, 2002/5. 87–88. o.

Függelék

A Hofstede modell

1. Hatalommal rendelkezők és nem rendelkezők közötti távolság

Nagy

- Az emberek egyenlőtlensége természetes dolog, hiszen így mindenkinek megvan a helye a társadalomban
- A társadalomban a „kevesek” függetlenek, a többiek viszont ezektől függenek
- A társadalmi-politikai rendszer lényege a hierarchikus felépítés
- A főnök és a beosztott „különböző emberek”
- A vezetők elérhetetlenek
- A hatalom a társadalom alapvető tényezője. Jogszerű működésének kérdését fel sem lehet vetni. Ördögiességét vagy józanságát nem szokás mérlegelni
- A hatalomban lévőket előjogok illetik meg
- A hatalmon lévőknek igyekezniük kell még hatalmasabbnak látszani, mint amilyenek valójában
- Ha valami nem sikerül, bűnbakot kell keresni
- Mindenki, aki nincs a hatalomban, rávetülhet a gyanú árnyéka, hogy a hatalmon levők potenciális ellensége
- A hatalmon lévők és a hatalmon nem lévők között állandóan fennáll a konfliktus lehetőség
- A hatalmon nem lévők annyira nem bíznak meg az emberekben, hogy még egymással is nehezen tudnak együttműködni

Kicsi

- A társadalmi egyenlőtlenségeket csökkenteni kell
- A társadalomban mindenki függ mindenki mástól
- A hierarchia csak munkaszervezési szempontokat szolgál, és a szerepek egyenlőtlenségét mutatja
- A főnök a beosztottat, és a beosztott a főnököt egyenrangú partnernek tekinti
- A vezetők elérhetőek
- A hatalom gyakorlásának jogszerűnek kell lennie, és az embereknek joga van arra, hogy megítéljék, ördögien vagy jól működik-e a hatalom
- Mindenkit egyenlő jogok illetnek meg
- A hatalmon lévőknek igyekezniük kell úgy feltüntetni magukat, mintha kevesebb hatalmuk lenne, mint amennyi valójában van
- A sikertelenség okait a rendszer működésében kell keresni
- A hatalom különböző szintjein elhelyezkedő emberek nem félnek egymástól, sőt képesek arra, hogy megbízzanak egymásban
- A hatalmon lévők és nem lévők képesek harmóniában élni egymással
- A hatalmon nem lévők között szolidaritáson alapuló együttműködés van

2. Individualista-kollektivista nemzeti kultúra

Individualista

- A társadalom felépítésének lényege, hogy mindenki felelős önmagáért és családjáért
- Az „én” tudat az uralkodó
- Az egyén független az intézményektől, szervezetektől
- A különböző intézményekkel való kapcsolat számíttáson alapul
- A hangsúly az egyéni kezdeményezésen és a teljesítményen van

Kollektivista

- A társadalom közösséget is jelent, amely iránt az egyén lojalitással tartozik, és ami védelmet is nyújthat számára
- A „mi” tudat az uralkodó
- Az egyén függ az intézményektől, szervezetektől
- A különböző intézményekkel való kapcsolat erkölcsi értékeken alapul
- A hangsúly azon van, hogy tartozunk egymáshoz és különböző szervezetekhez

Szakál: A társadalmi tőkéről röviden

- Mindenkinnek joga van a magánélethez és az önálló véleményalkotáshoz
- A legjobb döntés az egyéni döntés
- Az értékrend általánosan alkalmazandó és betartandó
- Az intézmények beavatkozhatnak az ember magánéletébe, és az egyén véleményét is befolyásolják
- A legjobb döntés a csoportdöntés
- Az értékrend alkalmazásában eltérések lehetnek aszerint, hogy valaki a közösséghez tartozik, vagy nem

3. A bizonytalanságelkerülés mértéke

Gyenge

- A bizonytalanság természetes dolog, „az élet velejárója”
- A bizonytalanságot könnyedén kell venni
- Az idő „nem drága”
- A kemény munka önmagában nem dicsőség
- Az agresszív viselkedést a társadalom helyteleníti
- Az érzéseket nem illik kimutatni
- A konfliktusok és a versenyzés a „fair play” szabályainak figyelembevételével elfogadható, és a jobbítás érdekében felhasználható
- Az eltérések elfogadhatók
- A kockázatvállalás természetes dolog
- Minél kevesebb szabályra kell törekedni
- Ha a szabályok nem betarthatók, változtatni kell rajtuk
- A „hatóságok” azért vannak, hogy szolgálják a lakosságot

Erős

- A bizonytalanság állandó veszélyhelyzetet teremt, ezért harcolni kell ellene
- A bizonytalanság stresszhelyzetet okoz
- Az idő pénz
- Belső készítés van az emberekben a kemény munkára
- Az agresszív viselkedést a társadalom elfogadja
- Az érzések kimutatása természetes dolog
- A konfliktushelyzetek és a versengés agresszióhoz vezet, ezért el kell kerülni
- Törekedni kell a konszenzusra
- Az életben biztonságra kell törekedni
- Az írásba foglalt szabályok és a szabályozások szükségesegek
- Aki a szabályokat nem tartja be, azt meg kell büntetni
- A mindennapi ember ismeretei „nem érnek fel” a „hivatalnok” ismereteivel

4. Férfias-nőies nemzeti kultúra

Férfias

- A férfi legyen határozott, a nő gondoskodó
- A társadalomban a férfinak kell uralkodnia
- A teljesítmény a legfontosabb
- Azért élünk, hogy dolgozzunk
- A pénz és a tárgyak a fontosak
- A legfontosabb a függetlenség
- Az ambícióink visznek előre bennünket
- A sikeres egyéneket kell tisztelnünk

Nőies

- A férfinak nem kell feltétlenül határozottnak lennie, sőt gondoskodó is lehet
- A nemeknek egyenlőknek kell lenniük
- Az életminőség a legfontosabb
- Azért dolgozunk, hogy tudjunk élni
- Az emberek és a környezet fontos
- A legfontosabb az összetartás
- A szolgálat és a segítségnyújtás vágya motivál bennünket
- Sajnálni és segíteni kell a sikerteleneket, a lemaradókat